

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری (مطالعه موردی: پذیرش سفرا و مأمورین خارجی)^۱

غلامحسین زرگری نژاد^۲

صبح خسروی زاده^۳

چکیده

آداب پذیرش سفرا و دیگر مأموران خارجی از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصرالدین شاه به مثابه شاخه‌ای از آداب دیپلماتیک موضوع این پژوهش است. دیپلماسی قاجاری برگرفته از سنت جامعه ایرانی و تداوم دیپلماسی حکومت صفوی بود. بررسی آداب دیپلماتیک با حجم وسیع ارتباطات خارجی از دوره فتحعلی‌شاه به بعد ضروری به نظر می‌آید؛ از آن جهت که در همین دوران و پس از کنگره وین قوانینی در راستای جهانی شدن آداب مربوط به دیپلماسی به تصویب رسید. بنابراین تبیین و چگونگی اجرای این آداب مسأله اصلی جستار حاضر است. شیوه پژوهش حاضر توصیفی و تا حدودی تحلیلی و مبتنی بر اسناد و سفرنامه‌ها است. نتیجه بررسی‌ها نشان می‌دهد که در فقدان تشکیلات وزارت امور خارجه در ایران تا دوره ناصری آداب دیپلماتیک عرصه‌ای برای ظهور نیافت و همچنان به طور سنتی و در قالب اوامر شاه و صدراعظم به مهمانداران اجرا می‌شد. اما با تشکیلاتی شدن وزارت امور خارجه در دوره ناصری شرایط تغییر کرد و نوشتن ملزومات مراسم ورود سفرا و اجرای آداب مربوط به آن برعهده وزارت امور خارجه و زیر نظر صدراعظم قرار گرفت.

واژگان کلیدی:

آداب دیپلماتیک، قاجاریه، سفرا، مأموران خارجی، وزارت امور خارجه

^۱ تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۱/۱۹ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۱/۳/۱۷

^۲ استاد بازنشسته دانشگاه تهران zargari@it.ac.ir

^۳ کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه تهران Email: sabah.khosravi@gmail.com

مقدمه

آداب، مجموعه‌ای از رفتارهایی است که افراد در مقابل اشخاص یا گروه‌ها به شیوه‌ای خاص اجرا می‌کنند و شامل تشریفات و امور رسمی است که شأن و مقام طرف مقابل را با آن تشخیص می‌دهند. در مباحث دیپلماتیک این شیوه بیشتر مربوط به وزارت امور خارجه است. در بیانی دیگر آداب و تشریفات دیپلماتیک مجموعه قوانین و مقرراتی است که ریشه در نزاکت دارد و در روابط سیاسی میان کشورها از اهمیت فراوانی برخوردار است.

آداب دیپلماتیک را باید مجموعه‌ای گرد هم آمده از شیوه‌های رفتار در جشن‌ها، سوگواری‌ها، احترامات تشریفاتی پذیرایی‌های دیپلماتیک، عناوین و نشان‌ها و القاب رسمی دانست که در مورد سفرا و مأمورین یک کشور در کشوری دیگر به اجرا در می‌آید. این سفرا و مأمورین خارجی بر اساس موقعیت و مقامی که دارند، مورد پذیرایی و توجه قرار می‌گیرند.

آقا محمدخان در سال ۱۲۰۹ق. سلسله قاجار را بنیان نهاد که ادامه روند حکومت‌های پیشین به ویژه صفویه در زمینه حکومت‌داری بود، زیرا هنوز مشروعیت خاندان صفوی به مثابه خاندان حکومتی تشیع در ایران برقرار بود. اولین شاه قاجار در سه سال فرمانروایی خود به علت جنگ‌های مداوم و کوتاهی عمر نتوانست به انتظام امور داخلی کشور بپردازد. ظهور این سلسله مقارن با تسلط انگلستان بر هند به عنوان یک مستعمره، قدرت‌یابی ناپلئون در فرانسه و ورود دولت روسیه به صحنه سیاسی ایران بود. تقابل و تعامل این کشورها با کارگزاران قاجاری تحولی در مناسبات دیپلماتیک ایجاد نمود که آداب و تشریفات را دگرگون کرد.

در سطح بین‌المللی، تا پیش از عهدنامه وین (۱۲۳۰ق. / ۱۸۱۵م.) امور تشریفاتی تابع مقررات و اصولی نبود و هر کس بنا بر رسم و عادت، شیوه مخصوصی را به کار می‌برد. در حالی که پس از این عهدنامه ابتدا در کشورهای اروپایی و سپس در سایر کشورها به تدریج رسوم خاصی برقرار شد و به شکل نسبتاً واحدی درآمد. در ابتدای دوران قاجار با اینکه وزارت خارجه هنوز شکل نگرفته بود، آداب و تشریفات دیپلماتیک به امر شاه با تعیین مهماندار و هیأت میزبان برای سفرا و مأمورین خارجی رعایت می‌شد.

بر این اساس، پژوهش حاضر سعی دارد با توجه به مقتضیات دوره قاجاری اعم از موقعیت سیاسی و اجتماعی آن، تصویری روشن از آداب و تشریفات دیپلماتیک ارائه دهد و بر مبنای اسناد موجود این آداب را ترسیم نماید. جهت دستیابی به این هدف، تشریفات دیپلماتیک در دو برهه تاریخ قاجار از دوره آقا محمدخان تا آغاز سلطنت ناصرالدین شاه و

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۸۱

نیز دوره ناصرالدین شاه از آغاز تا انجام پی گیری خواهد شد. اما پیش از ورود به بحث، پیشینه‌ای از وزارت امور خارجه به عنوان نماد تشکیلات دیپلماتیک بیان می‌شود.

پیشینه تأسیس وزارت امور خارجه

اهمیت ایران در مسائل و منافع منطقه‌ای قدرت‌های بزرگ موجب توجه به دربار ایران شد و این امر رفت و آمد سفرا و نمایندگان سیاسی را به دنبال داشت. فتحعلی‌شاه قاجار برای اینکه به اوضاع سر و سامانی دهد و امور مربوط به ایلچیان خارجی و نمایندگان سیاسی کشورهای خارجه را نظم داده باشد، اداره این امور را در حوزه وظایف منشی‌الممالک گنجاند. در سال ۱۲۲۱ق. این منصب را میرزا رضاقلی‌نوایی در کنار منصب وزارت استیفای ممالک به صورت همزمان اداره می‌کرد.

منصب منشی‌الممالک هر چند در حکومت‌های پیشین نیز وجود داشت، با این حال در دوره قاجار به دلیل کارکرد سیاسی‌اش می‌توان آن را زمینه ساز ایجاد وزارتخانه‌ای مختص به امور سفرا و اتباع خارجی به شمار آورد. زعامت منشی‌الممالکی در سال ۱۲۲۴ق. با انتصاب میرزا رضاقلی‌نوایی صاحب دیوان انشاء به وزارت مملکت خراسان به میرزا عبدالوهاب اصفهانی متخلص به نشاط رسید (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۳۰۷) و او این مقام را تا آخر عمر حفظ کرد. برخلاف عقیده برخی از محققان که نشاط را اولین وزیر خارجه می‌دانند، (طباطبایی، ۱۳۳۹) میرزا ابوالحسن خان شیرازی اولین وزیر دول خارجه است. نشاط هیچ‌گاه عنوان وزیر خارجه نیافت و منابع آن را به صراحت بیان کرده‌اند. از جمله میرزا فضل‌الله خاوری شیرازی می‌نویسد: «معمدالدوله» تا اواخر کار مسمی به اسم وزارت نبود ولی همواره اوقات کار وزارت را می‌نمود. (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۷۲۱) اعتضادالسلطنه نیز فقط به سمت منشی‌الممالکی میرزا عبدالوهاب اشاره کرده است و از وزیر خارجه شدن وی سخن به میان نمی‌آورد. (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۲۴) نخستین بار که از وزیر خارجه بحث به میان می‌آید و منابع بدان اشاره کرده‌اند، پیش از شروع جنگ‌های دوم ایران و روس و به هنگام ورود سفارت مازارویچ به ایران بود. لسان‌الملک سپهر صاحب کتاب "ناسخ‌التواریخ" اعطای منصب وزیر دول خارجه را به میرزا ابوالحسن خان ایلچی در ذیل وقایع سال ۱۲۴۰ق. آورده است. (سپهر، ۱۳۷۷: ۲۱۲) اما چنان‌که از نوشته‌های هدایت بر می‌آید در سال ۱۲۳۹ق. عنوان وزیر دول خارجه به میرزا

ابوالحسن داده شد. هدایت در بیان علت انتخاب میرزا ابوالحسن به وزارت دول خارجه می‌نویسد:

«چون حاجی میرزا ابوالحسن خان سفیر بر احوال اهالی دولت‌ها بصیر بود، به منصب وزارت دول خارجه منصوب شد.» (هدایت، ۱۳۸۰: ۷۸۲۱)

این برای نخستین بار است که در تاریخ ایران چنین منصبی به وجود می‌آید. پیش از آن، در دوره‌های صفویه، افشاریه و زندیه و ابتدای قاجاریه یکی از خواص درگاه سلطنت مأمور پذیرایی مأمورین موقتی و یا دائمی دول اروپا به نام "وزیر غرباء" و یا به نام دیگر مأموریت داشت. (شقایق، ۱۳۶۵: ۲۳) در ابتدا میرزا ابوالحسن خان عنوان "امور غربا" را بر وزارت خارجه اطلاق کرد. این عنوان در دوره قائم مقام به اصطلاح "مهام خارجه" و در دوره میرزا تقی‌خان امیرکبیر به "وزارت مهمام دول خارجه" و "امور خارجه" تغییر یافت. (آدمیت، ۱۳۶۲: ۲۰۸-۲۰۷)

در دوره فتحعلی‌شاه ارتباطات خارجی به سبب موقعیت و همچنین تلاقی منافع کشورهای مختلف در ایران رو به سوی مناسبات رسمی خارجی گذارد، اگر چه نهادینه نشد. وزارت خارجه شکل گرفت، اما این وزارتخانه تنها در وجود وزیر دول خارجه ظهور پیدا کرد و به طور رسمی تشکیلاتی برای آن متصور نبود. این چرخه تا دوره ناصری تداوم پیدا کرد و از آن زمان به بعد است که وزارت خارجه در قالب یک نهاد جلوه‌گر شد.

منصب وزارت خارجه پس از درگذشت فتحعلی‌شاه از میرزا ابوالحسن خان ایلچی به میرزا ابوالقاسم قائم مقام صدراعظم محمدشاه رسید. قائم مقام وزارت خارجه را در کنار منصب صدراعظمی بر عهده داشت. با قتل قائم مقام و صدارت آقاسی، میرزا مسعود گرمودی به منصب وزارت خارجه دست یافت؛ هر چند مدتی کوتاه در پی تبعید میرزا مسعود به خراسان امور وزارتخانه تحت زعامت میرزا علی پسر وی قرار گرفت. اما تا سال ۱۲۶۰ق. که دوباره میرزا ابوالحسن خان قاجار به منصب وزارت خارجه برگشت، در آن سمت ماند. در زمان میرزا مسعود تحولی چشمگیر در انسجام وزارت خارجه ایجاد نگردید. میرزا ابوالحسن خان نیز تا زمان درگذشتش در سال ۱۲۶۲ق. وزیر امور خارجه بود و پس از او در نخستین ماه‌های پادشاهی ناصرالدین‌شاه، وزارت خارجه بار دیگر تحت نظر میرزا مسعودخان گرمودی قرار گرفت. تا این زمان، وزیر خارجه رسماً تحت فرمان صدراعظم بود و تشکیلات خاصی برای آن قابل تصور نبود و چنان‌که گذشت، تشکیلات این وزارتخانه در وجود شخص وزیر، نایب و چند منشی وی خلاصه می‌شد.

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۸۳

دوره ناصری و صدارت امیرکبیر سرنوشتی جدید را هم برای وزارت امور خارجه و هم دیگر وزارتخانه‌ها رقم زد. در ارتباط با وزارت امور خارجه، امیر اصلاحاتی اساسی به وجود آورد. وزارت خارجه که تا مدتی در دست او بود، منسجم گردید و مأموران خارجی موظف به ارسال گزارش شدند. وی بر چینش و نظم اسناد همت گمارد، همچنین برای نخستین بار در تاریخ ایران سفارتخانه‌های خارجی در پایتخت ایران و سفارتخانه‌های ایران در پایتخت‌های دول خارجی تأسیس شد و امور کنسولگری‌ها مدون و با برنامه خاص تنظیم گردید. از این رو، دوره امیر کبیر را می‌توان دوره نیل به سوی تشکیلاتی شدن دستگاه دیپلماتیک قاجاری نام‌گذاری کرد و محمدعلی شیرازی به پیشنهاد امیر وزیر خارجه شد. این امر در راستای حفظ پرستیژ مقام صدارت انجام گردید تا سفرا و مأمورین خارجی مستقیم و بدون واسطه با صدراعظم دیدار نکنند. اما در همان سال محمدعلی شیرازی درگذشت و میرزا سعیدخان مؤتمن‌الملک که پیش از آن سمت منشی‌گری امیرکبیر را در امور خارجه داشت به دبیری مهام خارجه که همان قائم مقام صدارت بود، نائل آمد و در کنار آقا خان نوری صدراعظم جدید به فعالیت ادامه داد تا به عنوان وزیر خارجه برگزیده شد.

دوره اول وزارت میرزا سعیدخان تا سال ۱۲۹۰ق. را شامل می‌گردد. او در دوره اول اداره‌هایی همچون اداره روس، انگلیس، عثمانی و اداره دفتر وزارت و دفتر ثبت و ضبط و ترجمه را تأسیس کرد. در این دوره در فراز و نشیب‌های حکومت بر اساس دستورالعمل شاه، مقام صدارت حذف گردید و اختیاراتی به وزراء داده شد که وزیر خارجه نیز جزئی از آن وزراء بود. پس از عزل میرزا سعیدخان وزارت خارجه به میرزا حسین خان سپهسالار رسید که او نیز اصلاحاتی را به اجرا در آورد.

اساس شکل‌گیری تشکیلات دیپلماتیک قاجاری را باید در سال ۱۲۹۷ق. جستجو کرد. این سال که مصادف با آغاز دوره دوم وزارت میرزا سعیدخان بود، بدین جهت حائز اهمیت است که مدون شدن دستگاه دیپلماسی قاجاری از آن زمان شروع شد. میرزا سعیدخان چند نفر را مأمور ترتیب ادارات، لباس و نوشته‌های وزارتخانه کرد و به دنبال آن در سال ۱۲۹۹ق. برای اولین بار نظامنامه‌ای برای روشن شدن تکالیف وزارت خارجه تدوین گردید.

آداب و تشریفات دیپلماتیک در فراز و فرود تحولات وزارت امور خارجه از موضوعات برجسته‌ای است که بررسی آن همچون شکل‌گیری و تحول نهاد وزارت امور خارجه مغفول مانده است. با این پیش در آمد آداب و تشریفات دیپلماتیک قاجاری در زمینه

پذیرش سفرا و مأمورین خارجی که تدوین آن جزئی از اقدامات وزارت امور خارجه بود، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

آداب و تشریفات دیپلماتیک پذیرش سفرا از آغاز قاجار تا دوره ناصری

آداب و تشریفات دیپلماتیک با دقت خاص و بذل توجه فراوان از سوی درباریان و در رأس آن‌ها شاه همراه بود. سیاست خارجی از امتیازات خاص مقام سلطنت بود، از آن رو که شخص پادشاه خطمشی و سیر کلی پلتیک را مشخص می‌کرد، پادشاهان قاجار هیچ‌گاه این امتیاز را از دست ندادند. وزیر یا صدراعظم از جانب شاه مأمور اداره امور خارجی بود و منشی نیز با سمت منشی‌المالک در واقع فرامین شاه را مکتوب می‌نمود. با تأسیس وزارت دول خارجه این امر یعنی تسلط شاه بر سیستم سیاست خارجی همچنان تداوم داشت و در روند تشکیلاتی شدن دستگاه سیاست خارجی در اواخر دوره ناصری نیز برقرار ماند. اما گسترش حوزه اختیارات وزیر خارجه نوعی انعطاف را در رفتار و نگرش شاه موجب گردید که صدور کتابچه‌ها و دستورالعمل‌ها در باب اختیار دادن به وزراء و تکالیف کلی آن‌ها نمونه‌ای از این چرخش نظرگاه است. با اینکه وزیر همچنان موظف بود گزارشات خود را به شاه برساند و در هفته یکی دو روز را به این منظور در محضر شاه به سر برد، اما وسعت امور و گسترش ارتباطات خارجی، مفری را جهت انجام اموری در راستای انتظام تشکیلات و به تبع آن تشریفات دیپلماتیک گشود. اجرای تشریفات و نحوه عمل به آداب دیپلماتیک از اهمیت بسزایی برخوردار بود، به گونه‌ای که میزان دوستی و ارتباط دو کشور را مشخص می‌کرد. به طور معمول احترام به مأمورین خارجی یک دولت نشان از قدر و منزلت آن دولت در کشوری دیگر است. سخن ایلچیان به منزله اختیارنامه پادشاه و نامه‌های وزرای بزرگ با سخن دولت تفاوتی ندارد. (نفیسی، ۱۳۴۴: ۲۸) مأمورین خارجی صورت پادشاه تلقی و سخن آن‌ها سخن پادشاهان متبوع آن‌ها قلمداد می‌گردد. (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۴۵۹) یکی از اجزای وزارت خارجه به اجرای تشریفات دیپلماتیک موظف بود و این بخش از وزارت خارجه دستورالعمل و نحوه برخورد با سفرا و مأمورین خارجی را مشخص می‌نمود. اما پیش از بررسی مضامین و محتوای دستورالعمل‌ها، سیری کلی از آداب دیپلماتیک از ابتدای قاجار تا دوره ناصری بیان می‌شود.

آقا محمدشاه پس از تشکیل حکومت قاجاریه به دلیل جنگ‌ها و نزاع‌های پی‌درپی نتوانست شالوده‌های حکومتی قاجار را بنیان نهد. حکومت وی هر چند ایران را پس از

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۸۵

صفویه متمرکز کرد، اما سیستم ایللیاتی در حکومت‌داری دوره او قابل مشاهده است. قاجاریه در دوران او با سه منصب شاه، صدر اعظم و منشی‌المالک آغاز گردید، با این حال بستر سازی و شالوده نظام حکومتی بعدی قاجارها را آقا محمدشاه با افرادی که جهت حکومت‌داری انتخاب کرد، پی ریخت. اولین شاه قاجاریه هر چند بیشتر دوران فرمانروایی خود را در جنگ گذراند، اما احیای سیستم حکومت صفویه را در نظر داشت. این ادعا را می‌توان در کارهایی که در ابتدای سلطنتش انجام داد و همچنین در باز پس‌گیری و احیای قلمرو صفوی به وضوح دید. (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۷۲) در دوره سلطنت او به رسم حکومت‌های پیشین آداب پذیرش سفرا و مأمورین خارجی نیز رعایت می‌گردید.

در سال ۱۲۱۱ق/۱۷۹۶م. دو دانشمند فرانسوی به نام‌های برونیر^۱ و اولیویه^۲ به دربار آقا محمدخان بار یافتند. (بینا، ۱۳۳۳: ۳۶) رابرت واتسن نیز در کتاب خود ورود سفرائی را از طرف دولت فرانسه به دربار ایران تأیید می‌کند، اما از آن‌ها نام نمی‌برد و اهداف شان را چنین بیان می‌کند:

«منظور از این مأموریت از قرار معلوم دو موضوع بود. یکی تحقیق در اینکه استقرار مفید مبادله بازرگانی بین ایران و فرانسه امکان داشته است یا نه، دیگر اینکه او سعی کند ایرانیان و عثمانیان را در اتحادی برضد روس وادار سازد.» (واتسن، ۱۳۴۸: ۹۸) در رابطه با موضوع دوم واتسن می‌افزاید: «صدراعظم ایران از طرف سلطان خود وعده کرد سفیری به قسطنطنیه گسیل دارد.» (همان، ۹۹) اما بعید به نظر می‌آید که حکومت ایران در آن هنگامه توانایی چنین کاری را داشته باشد، زیرا این ارتباط به همین جا ختم شد.

در منابع دوره قاجار اشاره‌ای به ورود این دو سفیر نشده است و در جایی هم که اشاره‌ای شده است نام آن‌ها را ذکر نکرده‌اند. اما اکثراً بر این امر متفقند که چون آقامحمدشاه برای جنگ به تفلیس و گرجستان رفت و با روسیه ضدیت نمود مورد توجه ناپلئون قرار گرفت (دنبلی، ۱۳۸۳، ۲۵۲) و ناپلئون به وی نامه‌ای نوشت. اما آن نامه موقعی به ایران رسید که شاه در گذشته بود و هنوز فتحعلی‌شاه جلوس نکرده بود. به همین خاطر صدر اعظم حاج ابراهیم‌خان کلانتر سفرای فرانسه را با جواب سرسری بازگرداند. (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۲۴۶/هدایت، ۱۳۸۰: ۷۵۶۲) افزون بر آن، در این دوره سفرائی به اطراف فرستاده شدند و سفرائی از کشورهای دیگر به ایران آمدند که از جمله آن‌ها کدوخان سفیر کابل بود. ساروی مؤلف کتاب احسن‌التواریخ در این زمینه می‌نویسد: «محمد حسن‌خان

^۱. Brugniere

^۲. Oliver

قراگوزلو که در مشهد مقدس به سفارت مأمور شده بود با کدوخان سفیر از کابل وارد طهران و به شرف تقبیل بساط سپهر تماماً مستفیض گردید و نامه زمان شاه را که مشعر به تهنیت و تسخیر خراسان و ازدیاد حشمت و اقتدار خدیو روزگار و قبول تفویض بلخ از قرار خواهش و فرمایش بود رسانیده موالاتش مستحسن طبع اقدس سامی گشت و سفیر مکرم و گرامی.» (ساروی، ۱۳۷۱: ۲۹۱)

از دوره‌های فتحعلی‌شاه و محمدشاه غازی آگاهی‌های بیشتری راجع به چگونگی استقبال و نحوه اجرای آداب دیپلماتیک در دسترس است. در این دوران به واسطه حجم عظیم ارتباطات، مناسبات رسمی خارجی آغاز گردید، اما همچنان مشکلاتی بر سر راه سفرا و ایلچیان خارجی قرار داشت. چاپارخانه‌هایی که دولت برای سهولت در جا به جایی و سرعت بیشتر سفرا احداث کرد، فاقد اسب بودند که جیمز فریزر در کتاب خود به آن اشاره دارد. (فریزر، ۱۳۶۴: ۴۶) وضعیت نامناسب چاپارخانه‌های موجود از دیگر مشکلات سر راه مأمورین خارجی بود. هنریش بروگش سفیر پروس در ایران اتاق‌های چاپارخانه‌های ایران را سرد و پر از دود توصیف می‌کند. (بروگش، ۱۳۶۷: ۵۲۸) اتاق‌های مسافران در این چاپارخانه‌ها فاقد هر نوع وسایل ضروری است، ولی در عوض هر گونه حشره مزاحمی را که بتوان تصور کرد در آن یافت می‌شود. (اورسل، بی تا: ۳۲) جیمز موریه که خود در دوره فتحعلی‌شاه به ایران سفر کرده است و عضو هیأت همراه فرستاده انگلیس به دربار قاجار بود با دیدی طنزگونه، اما جزئی‌نگر و نکته‌سنج وقایع و حوادث بین راه و حرکات و رفتار کسانی که با آن‌ها ارتباط داشته است و از سوی پادشاه ایران مأمور پذیرایی از هیأت انگلیسی بوده‌اند را ثبت کرده است. او راجع به مقام مهماندار^۱ می‌نویسد: «کارهایی که به کوشاترین مهماندار در انگلیس واگذار می‌شود در سنجش با آنچه هر مهماندار ایرانی باید انجام دهد بسیار اندک است. مهماندار به گونه‌ای سرپرست و سورات‌چی برای بزرگ جلوه دادن آسایش ایلچیان خارجی به کار گمارده می‌شود ... مهماندار که نماینده پادشاه است از هر ناحیه‌ای که می‌گذرد می‌تواند هر جنسی را به اندازه دلخواه از مردم بگیرد و چون در ایران مانند انگلیس در فاصله هر یک ساعت راه باشگاه همگانی در میان راه نیست، اندوخته‌هایی را که می‌توان به دست آورد از انبارهای روستاییان به زور می‌گیرد و افزون بر این آذوقه لازم و وسیله حمل و نقل هم از آن‌ها می‌ستاند ... صاحب این مقام از زمره بزرگان است، اما این مقام را با پول می‌خرد.» (موریه، ۱۳۶۸: ۸۰-۷۹)

^۱ . این منصب وظیفه میزبانی مأمورین خارجی از بدو ورود به ایران تا رسیدن به دارالخلافه را بر عهده داشت.

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۸۷

او در مورد کسانی که همراه آن‌ها در این سفر جزو میزبانان بوده‌اند نیز دقت لازم را دارد و سمت‌های هر یک را تشریح می‌کند. یکی از آن سمت‌ها شاطر است. شاطران پادربهایی هستند که با جامه‌های شگفت در پیرامون اسب یکی از بزرگان راه می‌روند. همچنین از این سمت به عنوان قاصدانی هم که پیاده و به شیوه‌ای باور نکردنی پیام‌ها را از جایی به جای دیگر می‌برند نیز نام برده است. (همان، ۸۰) مقام دیگری که موریه نام آن را ذکر می‌کند، فراش‌باشی است. این منصب به رئیس خیمه‌افزاران و به عبارتی مهیاکننده امورات ایلچیان تعلق دارد. (همان، ۱۱۱) وی همچنین از منصب‌های دیگری که مهماندار را در اجرای تشریفات ورود یاری می‌کردند نیز به طور پراکنده سخن می‌گوید. هنگامی که به دارالخلافه تهران می‌رسند و به دربار فتحعلی‌شاه بار می‌یابند، می‌نویسد:

«دو رج بسیار فشرده از سربازان صف زده برای گذشتن ما خیابانی ساخته بودند. نظام و جامه آن‌ها کما بیش به سبک ما بود و هنگام گذشتن به سبک نظامی پرداختند.» او می‌افزاید: بعد از انجام تشریفات ما پای‌افزار را از پا بیرون کرده و به پیش‌گاه شاه رفتیم. (همان، ۲۲۸-۲۲۷)

سرهار فورد جونس که در سال ۱۲۲۳ق. وارد ایران شد، پس از خروج ژنرال گاردان از پایتخت به طرف تهران آمد و از سوی حکومت مورد استقبال قرار گرفت. مسائل سورات همایونی یعنی ایشیک آقاسی که در این زمان میرزا نوروزخان بود، تشریفات لازم را به عمل آورد و چون سفارتخانه در کار نبود سفیر را در خانه محمد حسن‌خان امین‌الدوله جای دادند و پس از دو روز به دیدار شاه بار یافت. (سپهر، ۱۳۸۰: ۱۰۷-۱۰۵)

برای شرفیابی سفرا به حضور شاه در ایران معمولاً تعجیل می‌کردند و این نشانه احترام به سفیر قلمداد می‌شد. سفرا پس از رسیدن به تهران گاهی دو روز، سه روز یا پنج روز منتظر پیک شاه که حامل آن امین خلوت یا نایب ایشیک آقاسی و یا مقام دیگری بود، می‌شد تا آن‌ها را به حضور بپذیرد. در هنگام بار یافتن نیز تشریفات خاصی مقرر بود که سفرا موظف به انجام و اجرای آن می‌شدند. ایلچیان بیگانه به هنگام بار یافتن در فاصله سی گامی شاه پای‌افزار خود را می‌کنند. کندن کفش به رتبه فرد نیز بستگی داشت. به طوری که اگر شخص جایگاه پایین‌تری داشته باشد در فاصله بسیار دورتر از شاه، کفش خود را در می‌آورد و پای برهنه به دیدار شاه می‌رفت و آنان که مقام بالاتری داشتند تا نزدیک پلکان اتاق شاه نشین کفش به پا داشتند. (موریه ۱۳۶۸: ۲۱۲-۲۱۱)

شیوه‌های استقبال از سفرا متفاوت بود و بر اساس قدر و احترام و نیز قدرت و شوکت کشورها، سفرای آن‌ها نیز تشریفات بیشتری را طلب می‌کردند. پس از نشان دادن

اعتبارنامه توسط سفیر و اطمینان به درستی و صحت آن، دولت میزبان برای آداب معمول دست به کار می‌شد. میرزا فضل‌الله شیرازی به هنگام ورود الکسندر یرملوف می‌نویسد: «در روزی معین صفی‌ارخان کردبچه افشار با یک رأس اسب مشمل بر ساخت^۱ و ستام^۲ مرصع به احضار ایلچی از چمن سامان ارخی محرمیت یافت و امان‌الله‌خان اردلان والی کردستان با معادل پنج هزار سوار تا مساوی پنج فرسنگ متجاوز به استقبال شتافت از سراپرده همایون اعلی تا دو میل راه از دو طرف جانبازان نظام و توپچیان با انتظام و زنبورک‌چیان آتش فام به قانون به قادراندازی^۳ و مشق مشغول بودند و هر یک از آن‌ها به طوری که باعث مسرت بینندگان است به شعبده‌بازی و مسخره‌پردازی عمل می‌نمودند ایلچی معزی‌الیه با این احترام وارد معسکر مسعود و در سراپرده جناب میرزا محمد شفیع صدراعظم فرود آمد امیرکبیر محمودخان دنبلی قوریساول باشی به احضار ایلچی مأمور شد و محسن‌بیک قراچورلو نایب امیر آخورباشی اسب را با زین و افساری مرصع برای ایلچی مهیا کرد ایلچی مذکور پس از ورود به سرا پرده شاهی^۴ در چهار مکان به مراسم رکوع و سجود قیام کردند و بعد از عرض حاجب‌بار و اذن شاهنشاه تاجدار، روی به خرگاه جهان‌پناه آوردند چون ایلچی بزرگ به قانون عموم دول صورت پادشاهست لهذا از جهت احترام‌گذاری حضرت ایمپراطوری اذن جلوس به او داده شد ... نامه حضرت ایمپراطوری را جناب میرزا محمد شفیع صدراعظم از وی گرفته بر روی پیکر تخت مرصع نهاد و پس از آن حضرت صاحبقران به احضار همراهان وی فرمان داد بعد از آن که به آدابی شایان شرفیاب حضور معدلت دستور شدند ایلچی خود یکان یکان را معرفی کرد و هر یک علی قدر مراتبهم مورد التفات ملوکانه آمدند او به همان آیین نیز از خدمت شاه مرخص شدند.» (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰: ۴۶۰-۴۵۸)

پرنس دالگورکی که پس از قتل گریبایدوف از طرف امپراطور روسیه به دربار ایران آمد نیز با تشریفات فراوانی مورد استقبال قرار گرفت. واتسن می‌نویسد: «پادگان تبریز از جلو وزیر مختار و ولیعهد رژه رفتند و سلام همایونی با بیست و یک گلوله از توپخانه شلیک شد و آتش‌بازی از جانب پیاده نظام اجرا گردید و بدین ترتیب آشتی بین دو دولت اعلام شد.» (واتسن، ۱۳۴۸: ۲۴۲)

^۱ . یراق و بند و بار زین اسب را گویند.

^۲ . دهنه، افسار اسب

^۳ . تیراندازی با مهارت

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۸۹

استقبال و پذیرایی از سفرا در این دوره با حساسیت خاص دربار در اجرای تشریفات توأم می‌گشت. به عنوان مثال زمانی که هیأتی سیاسی از روسیه به ایران آمد، پیاده نظام قصر سلطنتی موظف شدند مسافت تا اردوی هیأت روسی را با لباس قرمز رسمی در دو صف دیوار تشکیل دهند و رجال با شال‌های قرمزی که در کلاه پیچیده و عصایی از نی که در دست داشتند شاه را همراهی می‌کردند. (دوکوتز بوئه، ۱۳۶۵: ۲۵۸-۲۵۶) این هیأت روسی به اقرار خودشان برای اولین بار رسمی معمول را در حضور شاه ایران رعایت نکردند و آن حضور در برابر شاه با چکمه بود. (همان، ۲۵۹) این امر معمول نبود و نوعی عدول از رسم متداول دربار تلقی می‌گردید.

نکته‌ای که نباید فراموش کرد، نقش خرافات و وهمیات در پذیرش سفرا بود. به طوری که در دوره فتحعلی‌شاه آنچنان که از سفرنامه‌های این دوره برمی‌آید، پذیرش سفرا منوط به تشخیص نحس و سعد بودن ورود آن‌ها توسط اخترشناسان بود. (موریه، ۱۳۶۸: ۴۳۳)

آداب و تشریفات دیپلماتیک پذیرش نمایندگان خارجی در دوره ناصری

در دوره محمدشاه نیز همین آداب و تشریفات با اندکی تغییرات آن هم به واسطه انعقاد قراردادهای و معاهدات برقرار بود و چرخش آنچنانی در امر تشریفات دیده نمی‌شود. این شیوه تا اوایل دوره ناصری به همان سبک سنتی و در چارچوب دستورالعمل‌های ساده دربار باقی ماند. اما در نیمه دوم پادشاهی ناصرالدین‌شاه به واسطه انتظام در وزارت امور خارجه اساس تشریفات نیز به گونه‌ای مدرن‌تر پی‌ریزی شد. مأموری که قصد عزیمت به کشوری را داشت شرایط برای ورود او توسط نامه نگاری‌هایی که وزارت خارجه طرفین انجام می‌دادند، فراهم می‌گردید تا تشریفات ورودش مهیا شود. (مکاتبات وزارت خارجه با سفرای دول خارجه مقیم ایران، نسخه خطی شماره ۹۲۶: برگ ۱۴۳) آداب و تشریفات ورود سفرا و مأمورین خارجی در کتابچه‌ها و دستورالعمل‌های مدون برای مهمانداران و صاحب منصبان ارسال می‌شد و به اجرا در می‌آمد. از همان ابتدای ورود سفیر به خاک ایران یک نفر را مسئول مهمانداری وی می‌کردند. این مهماندار وظایفی داشت که در قبال سفیر باید به اجرا می‌گذاشت. نمونه‌ای از این وظایف در "کتابچه تشریفات وزارت خارجه" چنین آمده است: «بر مهماندار لازم است که به دقت تمام راه‌ها را ملاحظه نماید که در دهات و قصبات واقعه در عرض راه کدام یک مناسب نزول است و فاصله هر یک چند فرسخ است بلکه از روی دقت و تصدیق مردمان بلد و با خبر صورت داشته باشد تا از روی بصیرت بداند که

امروز منزل و مسافت راه چقدر است.» (کتابچه تشریفات وزارت خارجه، نسخه خطی شماره ۷۳۳: برگ ۱۱) مهمانداران علاوه بر فراهم آوردن آسایش و راهنمایی مأمورین سیاسی واسطه تماس آن‌ها با مأمورین و حکام داخلی نیز بودند. (شهیدزاده ۱۳۴۴: ۴۲)

وظایف مهماندار در دستورالعملی که وزارت امور خارجه برای حاجی میرزا حسین‌خان نایب اول وزارت خارجه در مهمانداری وزیر مختار و ایلچی مخصوص دولت آلمان در سال ۱۳۱۱ ق. صادر کرده است، چنین بیان شده است:

«بر حسب امر قدر قدر اعلی حضرت قویشوکت اقدس همایونی شاهنشاهی روحنا فداه آن جناب به مهمانداری وزیر بهیه اطریش مأمور است که قبل از ورود ایلچی بانزلی خود را به آنجا رسانیده از قرار تفصیل آتیه رفتار نماید. آن جناب قبل از خروج ایلچی با لباس رسمی در کنار دریا حاضر خواهند بود بیست و یک تیر توپ از توپخانه مبارکه شلیک شود. بعد از خروج مشارالیه از اسکله دست داده مأموریت خود را این‌طور ادا نماید که من از جانب سنی‌الجوانب اعلی حضرت شاهنشاهی ولی نعمت تاجدار خودم مأمورم که آن جناب را پذیرایی نموده با احترام تمام الی دارالخلافه طهران موجبات احترام و آسودگی شما را فراهم نمایم امیدوارم که در این مأموریت طوری رفتار کنم که منظور اولیای دولت علیه و خشنودی خاطر. که مهماندار هم چیزی که خارج از دستورالعمل و تکلیف مأموریتی او باشد اظهار نخواهد کرد. دستورالعمل ورود قزوین مثل ورود رشت است بدون زیاد و نقصان که در قزوین جناب فخامت نصاب سعدالسلطنه حکمران آنجا با تشریفات که در رشت به عمل آمده استقبال و مشایعت خواهند کرد. بعد از حرکت از قزوین روز ورود دارالخلافه را مهماندار معین کرده به وزارت خارجه اطلاع بدهد که تهیه تشریفات روز ورود دربار همایون دیده شود آن جناب طوری حرکت خواهد کرد که هم استرضای خاطر ایلچی به عمل آمده باشد و هم از مفاد عهدنامه خارج نشده باشند.» (کتابچه تشریفات وزارت خارجه، نسخه خطی شماره ۷۳۳: برگ ۲۷)

چارچوبی که جهت تشریفات ورود و روز شرفیابی سفرا به حضور شاه طرح ریزی و پیکربندی می‌شد برای درجات مختلف مأمورین خارجی اعم از سفیر کبیر، وزیر مختار، وزیر مقیم و شارژدافر یکسان بود، اما در تعداد نفرات و شکوه و لوازم پذیرایی و استقبال با هم تفاوت داشتند. سفرای کبیر و وزرای مختار بر طبق مفادی که در عهدنامه ۱۸۱۵ م. وین تدوین گردید، امتیازات مخصوص به خود از جمله با کلمه "جناب" یا "اکسلانس"^۱ خطاب

^۱. Excellence

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۹۱

شدن، حق سوار شدن بر کالسکه شش اسبه که بر سر اسبان آن کالسکه تل بسته باشند، احترامات نظامی اهل نظام و قراول‌خانه‌های واقع در معابر و بستن سلاح به کمر نوکرهای سفارت در هنگام حضور سفیر را داشتند. (شقایق، نسخه خطی شماره ۷۸۰: برگ ۸۵)

اما در جاهایی نیز این رسومات تنها مخصوص مأمورین درجه اول - سفیرکبیر و وزیرمختار- نبود، بلکه برای مصلحت‌گزاران و شارژدافرها و دیگر مأمورین خارجی نیز با اندکی تفاوت اجرا می‌شد. اسناد و نسخ خطی بر جای مانده از وزارت خارجه دوره ناصری بیانگر آن هستند که جدای از قالب مشترکی که جهت تشریفات ورود و شرفیابی به حضور شاه برای مأمورین خارجی در نظر گرفته می‌شد، تفاوت‌هایی نیز به چشم می‌خورد. این تفاوت‌ها در تعداد نفرات استقبال‌کننده، مقام و درجه آن‌ها، امکانات استقبال و احترامات نظام قابل ملاحظه است. به طور مثال برای استقبال وزیر مقیم، رئیس مستقبلی با یک نفر سرتیپ و شصت نفر سوار قزاق به پیشواز می‌رفتند. اما این تعداد نفرات برای وزیرمختار و سفیرکبیر بیشتر بودند، به طوری که علاوه بر رئیس مستقبلی یک نفر سرتیپ نظامی اول و یک نفر یوزباشی با یکصد نفر سوار قزاق در مراسم استقبال حاضر می‌شدند یا در هنگام شرفیابی مأمورین خارجی به حضور شاه در ورودی درب کاخ جهت وزیر مقیم یکصد سرباز و برای سفیرکبیر و وزیر مختار چهارصد سرباز پیش‌فنگ می‌دادند.

تشریفات ورود مأمورین خارجی در یک کلیت مشترک و چارچوب واحد اجرا می‌شد. مراسم تشریفات دیپلماتیک برای ورود و شرفیابی وزیر مختار دولت انگلیس به نقل از دستورالعملی در آن زمینه در کتابچه تشریفات وزارت خارجه چنین بیان شده است:

تشریفات روز ورود جناب وزیر مختار دولت انگلیس به دارالخلافه

«امیرالامراء العظام نصیرالملک امیر تومان رئیس مستقبلی و یک نفر سرتیپ نظامی اول و جناب نظام‌الملک و یک نفر یوزباشی با یکصد نفر سواره قزاق از جانب سنی‌الجوانب همایون اعلی و معتمدالسلطان میرزا کاظم‌خان سرتیپ و نایب وزارت خارجه تا عمارت باغ‌شاه به استقبال جناب وزیرمختار خواهند رفت. امیرالامراء العظام حاجب‌الدوله میز و صندلی‌های خوب با شیرینی و لوازم معمول آن را به طورهای خوب و منقح حاضر خواهند ساخت معتمدالسلطان امین همایون قهوه‌چی‌باشی سرکار اقدس اعلی اسباب چای و قهوه در آنجا مهیا خواهند کرد مستقبلی در آنجا با جناب وزیر مختار بعد از صرف شیرینی و چای و قهوه عازم سفارتخانه خواهند شد با نظم و ترتیب. رئیس مستقبلی همه جا همدوش جناب ایلچی و سایرین پشت سر ایشان به قاعده و ترتیب خواهند آمد نواب امیر

آخور سه رأس اسب از اصطبل خاصه همایون با یراق‌های طلا یکی برای سواری جناب وزیر مختار و دو رأس یدک با جلودار و مستقبلین فرستاده در باغ‌شاه حاضر خواهند شد. برای صاحب‌منصبان که همراه جناب ایلچی هستند سه رأس اسب از اصطبل خاصه همایون من باب احترام فرستاده خواهد شد. قدری به سفارتخانه مانده بیست نفر فراش و ده نفر شاطر حاضر خواهند بود که هر یک با صاحب منصب خود پیش آمده تا دم سفارتخانه پیشاپیش ایلچی باشند آنهایی که تماشای هستند و در معبرها ایستاده‌اند هنگام عبور جناب وزیرمختار به نظام صف کشیده بایستند و داخل هم نشوند. جناب وزیر دارالخلافه طهران قدغن خواهند کرد که دروایش و فقرا و ارباب توقع را نگذارند در سر راه جناب ایلچی باشند و راه‌ها و کوچ‌ها و معبرها را جاروب کرده آب بپاشند و صفا بدهند و چاه‌ها و گودال‌ها را مسطح نمایند و در میدان توپخانه هنگام عبور جناب وزیرمختار توپچیان قراول تعظیم نظامی به عمل آورند. دویست نفر سرباز با یک نفر یاور دم دروازه که جناب وزیرمختار از آنجا عبور خواهند کرد و دویست نفر سرباز با یک نفر یاور دم سفارتخانه حاضر خواهند شد و احترام عسکریه به عمل خواهند آورد و ده نفر سربازان و وکیل قراول‌خانه سفارتخانه کماکان بجهه احترام خواهند بود.

جناب مجدالدوله از نظارت‌خانه مبارکه ده خوانچه حلویات خوب به طوری که معمول ورود سفاست قبل از وقت در سفارتخانه حاضر خواهند نمود که وقت ورود ایلچی دلیل مبارکباد شود.

برحسب قرارداد جناب اجل وزیر دفتر چهار نفر مستوفی معتبر با لباس درباری قبل از وقت در سفارتخانه حاضر خواهند بود که از جانب سنی‌الجوانب همایون رسم تفقذات را به عمل آورند.

روز دوم ورود جناب ایلچی جناب امین‌خلوت از طرف قرین اشرف اعلی‌حضرت شاهنشاهی خلداله سلطانه به سفارتخانه رفته احوال‌پرسی از جناب وزیر مختار خواهند کرد. روز دویم ورود جناب وزیر مختار جناب جلالت‌مآب امین‌الدوله بدیدن جناب وزیرمختار خواهند رفت روز دوم ورود از جانب وزارت خارجه عمده‌الامرا العظام مستشارالوزاره میرزا احمدخان سرتیپ اول برای تبریک خواهند رفت.

تشریفات روز شرفیابی وزیر مختار

جناب وزیر مختار روز سیم ورود بسلام خاصه اعلی‌حضرت شاهنشاهی خلداله‌السلطانه مشرف خواهند شد نایب ایشیک آقاسی با بیست نفر فراش و ده نفر شاطر و ده نفر یساوول با سه نفر نائب آن‌ها با دو کالسکه و کالسکه‌چی و اسب خوب از کالسکه‌خانه

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۹۳

خاصه همایونی محض احترام با اینکه داخل عهدنامه تشریفات نیست به سفارتخانه رفته اظهار می‌نمایند که جناب وزیر مختار از جانب سنی‌الجوانب همایون دعوت به حضور همایون شده‌اند هنگام عبور جناب وزیرمختار سربازان و توپچیان که در معابر و میدان توپخانه و درب دروازه ارک و درب عمارت قراول هستند پیشفنگ خواهند کرد. از این قرار اهل نظام حاضر خواهند بود با لباس‌های خوب: دم دروازه دولت یکصد نفر سرباز باید باشند که پیشفنگ نمایند. قراول توپ‌ها که جلو توپ‌ها می‌ایستند تعظیم نظامی خواهند کرد چهار صد نفر سرباز در دو سمت درب اعلی ایستاده پیشفنگ خواهند کرد.

نایب ایشیک آقاسی جناب وزیر مختار را داخل کشیک‌خانه مبارکه خواهند کرد که قبل از وقت از امرا و امنای دربار اعظم با لباس‌های رسمی برای احترام وزیرمختار حضور خواهند داشت.

جناب ظهیرالدوله صاحب‌اختیار، شجاع‌السلطنه آجودان‌باشی، سعدالدوله، مستشارالوزاره سردار احمدخان سرتیپ اول... مدبرالملک مهماندار نسقچی‌باشی نایب ایشیک آقاسی باشی. در آنجا قهوه‌چی‌باشی همایون اقدس اعلی بایشان چای و قهوه و غلیان خواهند داد بعد از صرف چای نایب ایشیک آقاسی بخاکپای اقدس اعلی عرض خواهند کرد که وزیر مختار در ایشیک‌خانه حاضر است جناب ظهیرالدوله ایلچی را با صاحب‌منصبان سفارت و مستشارالوزاره میرزا احمدخان رئیس تشریفات وزارت خارجه و مدبرالملک مهماندار ایلچی به ترتیب و نظمی که مقرر است به پیشگاه حضور همایون خواهند برد پس از عرض کفش‌کنده شرفیاب خواهند شد.

حضرات عظام که در سلام خواهند بود که حامل اسباب و جواهرات خواهند بود: نواب ملک‌آراء، نواب عزالدوله، نواب رکن‌الدوله، نواب شعاع‌الدوله، نواب حسام‌السلطنه، جناب معتمدالملک، کشیکچی‌باشی با لباس رسمی و چهل نفر غلام پیشخدمت با لباس پاکیزه از دوطرف صف کشیده خواهند ایستاد سینی طلا دم در باغ حاضر نمایند وقتی که ایلچی داخل باغ می‌شود نامه را در سینی طلا گذارده به صاحب منصبی که همراه ایشان است خواهند داد که به حضور مبارک ببرد. ایلچی که داخل اطاق می‌شود نامه را از صاحب منصب گرفته بلاواسطه به حضور مبارک عرض خواهند کرد اعلی حضرت شاهنشاهی نامه را بدست مبارکه گرفته به جناب جلالتمآب وزیر امور خارجه که قبل از وقت در حضور همایون حاضر خواهند بود بعد از مرخصی رسماً از جناب جلالتمآب وزیر امور خارجه در وزارت خارجه دیدن خواهند کرد در حالتی که جناب صدیق‌الملک رئیس وزارت خارجه و

دو سه محرتین وزارت خارجه حسبالمعمول حضور خواهند داشت فردای روز شرفیابی جناب اجل وزیر امور خارجه رسماً ببار وزیر خواهند رفت.» (کتابچه تشریفات وزارت خارجه، نسخه خطی شماره ۷۳۳: برگ ۸-۷)

هنگامی که سفیر کشور خارجی به حضور شاه قاجار می‌رسید، شاه می‌ایستاد و صحبت را آغاز می‌کرد و ختم سخن نیز با شاه بود. سفرا و سایر بزرگانی که در وقت شرفیابی سفیر مهمان‌داری می‌کنند لباس‌هایی دراز از شال کشمیری می‌پوشند و همین‌که به در بزرگ باغ داخل عمارت می‌رسند به جای کلاه‌های سیاه معمول خود عمامه‌های سفید بر سر می‌گذارند این عمامه‌ها توسط نوکرها از قبل مهیا می‌گردد. وقتی هیأتی سیاسی به حضور شاه می‌رسد در کالسکه می‌نشینند و عده‌ای غلام جلوی کالسکه می‌افتند. همین‌که داخل ارگ شاهی شدند ده نفر شاطر با لباس قرمز جلو سفرا افتاده تا در عمارت همراهی می‌کنند به آنجا که رسیدند وزیر سالار پذیرایی وزارت امور خارجه وارد می‌شود و وزیر خارجه و سایر بزرگان همه با لباس‌های رسمی حاضر می‌شوند و بعد از پذیرایی به حضور شاه بار می‌یابند. قبل از حضور سفرا، وزیر خارجه از راهی مخصوص نزد شاه می‌رود و هنگامی که سفرا از راه باغچه به اتاق پذیرایی وارد می‌شوند وزیر خارجه طرف راست شاه قدری پایین‌تر از وی می‌ایستد. (ویلر بنجامین، ۱۳۶۳: ۲۵۳-۲۵۰) از این دست اطلاعات در اسناد وزارت امور خارجه نیز به چشم می‌خورد و چون اشتراکات فراوانی با مطالب فوق دارند از تکرار آن‌ها پرهیز می‌شود.^۱

همچنان‌که برای ورود سفرا و ایلچیان خارجی آداب و مراسم ویژه ای وجود داشت، برای خروج و ترک دولت محل مأموریت نیز آداب و تشریفات مخصوص انجام می‌شد. به طوری که سفیر با تشریفات معمول به حضور شاه می‌رسید و بعد از تقاضای خروج هدایای زیادی دریافت می‌کرد و به کشور خود باز می‌گشت. (خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۴۱) دوکوتزبوئه در این زمینه می‌گوید: کسی را نمی‌گذارند از ایران پیشکشی نگرفته برود پادشاه ایران به کلیه سفرا و اشخاص مهمی که به حضور او می‌رسند از صندوق‌خانه سلطنتی لباسی با عنوان تنپوش همایونی به آن‌ها می‌دهد و رسم این است که گیرنده لباس را در آخرین جلسه شرفیابی در بر کرده شرفیاب شود. (دوکوتزبوئه، ۱۳۶۵: ۲۹۶) مسیو بوره وزیرمختار و

^۱. برای مطالعه بیشتر نک: تشریفات روز شرفیابی جناب وزیر مختار دولت بهیه روسیه بحضور همایون اعلی‌حضرت شاهنشاهی ظل‌الله ملکه، ۱۲۶۹: برگ ۱۱ / صورت تشریفات روز ورود شارژدافر دولت انگلیس به دارالخلافه: برگ ۱۲ / تشریفات روز ورود وزیر مختار دولت ایتالیا: برگ ۲۲ / صورت تشریفات جناب وزیرمختار: برگ ۲۵ / مأموریت پذیرفتن ایلچی دولت بهیه روسیه در دربار همایون اقدس شاهی: برگ ۲۶

آداب دیپلماتیک در ایران از آغاز قاجار تا پایان دوره ناصری ۹۵

ایلچی دولت فرانسه در سال ۱۲۷۳ ق. هنگامی که از پاریس فراخوانده شد، با اجازه دولت ایران تهران را به سوی آذربایجان ترک کرد. خورموجی می‌نویسد: «پس از استرخاص از امنای دولت شوکت اختصاص بار سفر بسته و عازم آذربایجان گردید.» (خورموجی، ۱۳۶۳: ۱۸۷) وزیر مختار دولت فرانسه در تبریز نیز از طرف نصرت‌الدوله مورد استقبال قرار گرفت و تا خروج از کشور آداب متداول را برای او به انجام رساندند.

در آرشیو اسناد وزارت امور خارجه ایران نیز سندی موجود است که اصول آداب دیپلماتیک را در مورد تشریفات ورود کنسول‌های دول دوست و هم‌پیمان مشخص می‌کند. در این سند که بندر انزلی مکان ورود کنسول است. درباره تشریفات را جهت ورود او تدوین و برای حاکم انزلی فرستاده است. به این ترتیب که حاکم انزلی در لب آب و اسکله کنسول را استقبال کرده و سرحدار و نایب او و رئیس توپخانه که موظف به همراهی حاکم هستند را معرفی کند. حاکم باید کنسول را در یکی از عمارت‌های دولتی سکنی دهد و از او پذیرایی نماید. کنسول اگر بخواهد انزلی را ترک کند حاکم انزلی باید وسایل حمل و نقل - هرچقدر که لازم باشد - در اختیار کنسول قرار دهد و او را تا هنگام خروج از شهر همراهی کند. در شهر بعدی که رشت است میرآخور آنجا یک رأس اسب با یراق طلا تا سر بازار برای کنسول می‌برد. اگر از طرف کنسولگری برای همراهان وی نیز اسب خواسته شد باید در اختیار کنسول بگذارند. در این بین کارگزاری مهام خارجه نیز یک رأس یدک تا سر بازار خواهند برد و حاکم رشت نیز به پذیرایی و اظهار خوشحالی می‌پردازد. (صورت تشریفات ورود قونسول‌های دول متحابه، ۱۲۶۹: برگ ۷) نمونه دیگر از این اقدامات در تشریفات ورود ساموئل گرین سفیر دولت آمریکا در ایران قابل بیان است.^۱

در مورد پذیرایی از مأمورینی که از جنوب یعنی بوشهر وارد ایران می‌شدند نیز همان رسم و تشریفات اعمال می‌شد. کنت دوگوبینو در سفرنامه خود^۲ به این تشریفات که شامل تعیین مهماندار، سلام نظامی، پذیرایی با قلیان و چای و دیگر احترامات معمول است، اشاره می‌کند. (دوگوبینو، ۱۳۶۷: ۱۱۸-۱۱۳) در این دوره اقدامات دیگری نیز برای تقویت آداب دیپلماتیک صورت می‌گرفت که می‌توان از بین آن‌ها به دعوت نمایندگان سیاسی خارجی به میهمانی‌ها و ضیافت‌های رسمی اشاره کرد. این رسم از جمله رسوم فرنگی‌ای بود که میرزا

^۱ . بنجامین، پیشین، ۹۶-۷۵

^۲ . این کتاب اطلاعات جالبی را در مورد منازل بین راه از جنوب تا پایتخت ارائه می‌دهد.

حسین‌خان سپهسالار در گسترش آن همت گمارد. (آدمیت، ۱۳۸۵: ۴۵۲) افزایش بیش از حد این رسوم مشکلاتی را نیز به دنبال داشت که بررسی آن از حوصله این پژوهش خارج است. احترام به سفرا و مأمورین خارجی گاهی تا حد افراط نیز پیش می‌رفت. بنابراین، در سال ۱۳۰۱ق. غلامحسین افضل‌الملک در تحدید مزایای اروپاییان قوانینی را به نگارش درآورد و آن را تحت عنوان تعیین "حدود احترامات سفراء در ایران" در ۶ فصل به صحنه همایونی رسانید. (افضل‌الملک، نسخه خطی شماره ۹۴۵۰: ۵۱۴-۵۱۲) کارلا سرنا در کتاب "مردم و دیدنی‌های ایران" در تأیید گفتار افضل‌الملک تأکید می‌کند که: اروپائیان در ایران از مزایای زیادی برخوردارند، ولی آن‌ها احترام زیادی برای ایرانیان قائل نیستند. (سرنا، ۱۳۶۳: ۲۲۹) با وجود بستریهایی که پیش از حکومت ناصرالدین شاه ایجاد شده بود و تلاش‌های مضاعف رجال سیاسی دوره ناصری در وزارت خارجه از جمله میرزا تقی خان امیرکبیر، میرزا سعید خان موتمن‌الملک و میرزا حسین خان سپهسالار زمینه‌های مناسب به منظور انتظام در تشکیلات دستگاه دیپلماسی و به تبع آن انسجام در تشریفات دیپلماتیک فراهم گردید.

نتیجه‌گیری

بررسی آداب و تشریفات دیپلماتیک در پذیرش مأمورین و سفرای خارجی از مباحث مهم دیپلماسی در مناسبات خارجی است. آداب دیپلماتیک به صورت منظم در سطح جهانی پس از کنگره وین تدوین شد، اما در ایران قاجاری از آن رو که هنوز پایه‌های وزارت امور خارجه به عنوان دستگاه دیپلماسی حکومت پی ریزی نشده بود، اجرا نمی‌گردید. در همین راستا تشریفات نیز در پیوند با تشکیلات نتوانست به انتظام خاصی برسد. در اوایل دوران قاجاری از آغاز تأسیس تا پایان حکومت محمد شاه آداب دیپلماتیک به شکل سنتی باقی ماند و شاه و صدر اعظم نحوه برخورد با سفرا را تعیین می‌کردند؛ این در حالی بود که رتبه‌بندی ویژه‌ای نیز برای مقام سفرا به طور مشخص وجود نداشت. اما با گذار از دوران سه شاه آغازین این سلسله و نهادینه شدن دستگاه دیپلماسی، دستورالعمل و کتابچه‌هایی برای طراحی شیوه برخورد با سفرا و دیگر مأمورین خارجی بر پایه جایگاه سفارتخانه آن‌ها تدوین گردید. این امر با تلاش رجال سیاسی دوره ناصری و بسترها و زمینه‌هایی که در دوره‌های پیشین فراهم شده بود، میسر گردید. آداب و تشریفات دیپلماتیک هنگامی که در حوزه اختیارات وزارت امور خارجه قرار گرفت، متحول شد و سفرا با ظرفیت‌های خاص مقام خود اجازه حضور در دربار را یافتند که نماد انسجام در پذیرش سفرا در دستورالعمل‌های مهم‌اندازان به وضوح نمایان است.

منابع و مأخذ

- آدمیت، فریدون (۱۳۸۵) اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- اعضادالسلطنه، علیقلی میرزا (۱۳۷۰) اکسیرالتواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ ق.)، به اهتمام: جمشید کیان فر، تهران: انتشارات ویسمن.
- افضل الملک، غلامحسین، کراسه المعی (نسخه خطی شماره ۹۴۵۰) تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- اورسل، ارنست [بی تا] سفرنامه اورسل، ترجمه: علی اصغر سعیدی، تهران: انتشارات زوار.
- بروگش، هنریش (۱۳۶۷) سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه: مهندس کردبچه، تهران: انتشارات اطلاعات.
- بینا، علی اکبر (۱۳۳۳) تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل الله (۱۳۸۰) تاریخ ذوالقرنین، تصحیح و تحقیق: ناصر افشارفر، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خورموجی، محمد جعفر (۱۳۶۳) حقایق الاخبار ناصری، به کوشش: حسین خدیوچم، تهران، نشر نی.
- دنبلی، عبدالرزاق، مآثرالسلطانیه (۱۳۶۳) تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری-نژاد، تهران، مؤسسه انتشاراتی روزنامه ایران.
- دو کوتر بوئه، موریس (۱۳۶۵) مسافرت به ایران دوره فتحعلی شاه قاجار، ترجمه: محمود هدایت [بی جا] سازمان انتشارات جاویدان.
- دو گوینو، آرتور (۱۳۶۷) سفرنامه آرتور کنت دو گوینو: سه سال در آسیا، ترجمه: عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران، انتشارات کتابسرا.
- ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی (۱۳۷۱) تاریخ محمدی (احسن التواریخ)، به اهتمام: غلام-رضا مجد، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- سرنا، کارلا، مردم و دیدنی های ایران «سفرنامه کارلا سرنا» (۱۳۶۳) ترجمه: غلامرضا سمیعی، تهران، نشر نو.
- شقاقی، میرزا مهدی خان و میرزا هاشم خان (۱۳۶۵) رجال وزارت خارجه در عصر ناصری و مظفری، به کوشش: ایرج افشار، تهران، انتشارات اساطیر.
- شهیدزاده، حسین (۱۳۴۴) تشریفات دیپلماتیک در یک قرن پیش، تهران، نشریه وزارت امور خارجه، شماره دوم، دوره سوم.
- فریزر، جیمز بیلی، سفرنامه فریزر (معروف به سفر زمستانی)، (۱۳۶۴) ترجمه: منوچهر امیری، تهران، انتشارات توس.

لسان‌الملک سپهر، میرزا محمد تقی (۱۳۳۷) *ناسخ‌التواریخ*، باهتمام و تصحیح: جهانگیر قائم مقامی، تهران، انتشارات امیرکبیر.

محیط طباطبایی، سید محمد (۱۳۳۹) *نخستین وزیر امور خارجه ایران*، تهران، نشریه وزارت خارجه، شماره ۱۲، دوره دوم.

موریه، جیمز (۱۳۶۸) *سفرنامه جیمز موریه*، ترجمه: ابوالقاسم سری، تهران انتشارات توس.

نفیسی، سعید، *تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر* (۱۳۴۴) تهران، انتشارات بنیاد.

واتسن، رابرت گران، *تاریخ ایران از ابتدای قرن نوزدهم تا سال ۱۸۵۸* (۱۳۴۸) ترجمه: ع. وحید مازندرانی، تهران، امیرکبیر.

ویلرینجامین، ساموئل گرین، *ایران و ایرانیان (خاطرات و سفرنامه ساموئل گرین ویلرینجامین)* (۱۳۶۳) به اهتمام: رحیم رضازاده ملک، تهران، نشر گلبانگ.

هدایت، رضاقلی‌خان، *تاریخ روضه‌الصفای ناصری* (۱۳۸۰) تصحیح و تحشیه: جمشید کیان‌فر، تهران، انتشارات اساطیر.

اسناد

آرشیو وزارت امور خارجه ایران، صورت تشریفات ورود قونسول‌های دول متحابه، سال ۱۲۶۹، کارتن ۷.

_____ صورت تشریفات جناب وزیرمختار، سال ۱۲۶۹، کارتن ۷.

_____ ماموریت پذیرفتن ایلچی دولت بهیه روسیه در دربار همایون اقدس شاهی، سال ۱۲۶۹، کارتن ۷.

_____ تشریفات روز شرفیابی جناب وزیر مختار دولت بهیه روسیه به حضور همایون اعلی حضرت شاهنشاهی ظل الله ملکه، ۱۲۶۹، کارتن ۷.

_____ تشریفات روز ورود وزیر مختار دولت ایتالیا، ۱۲۶۹، کارتن ۷.

_____ صورت تشریفات روز ورود شارژدافر دولت انگلیس به دارالخلافه، ۱۲۶۹، کارتن ۷.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، مکاتبات وزارت خارجه با سفرای دول خارجه مقیم ایران، نسخه خطی شماره ۹۲۶

_____ کتابچه تشریفات وزارت خارجه، نسخه خطی شماره ۷۳۳.